

DARÜ'L-HİKMETİ'L-İSLAMİYE VE ÜYELERİNİN AHLAK KONUSUNDA KALEME ALDIĞI MAKALELER

Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye and Articles Written by its Members on Morality

Yılmaz YURTSEVEN*

Hüseyin Ömer ADAGİDELİ**

Özet

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yıllar boyu süren savaşlar sosyal ve ekonomik yıkımlara neden oldu. Açlık, yoksulluk ve elverişsiz yaşam koşulları sonucunda halkın karşı karşıya kaldığı sıkıntılar toplumda çeşitli olumsuz tutum ve davranışların yaygınlaşmasını tetikledi. Böyle bir süreçte kurulan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin en önemli görevi yaptığı yayın ve çalışmalarla İslam dininin güzelliklerini halka duyurarak toplumda görülen bu arızaların giderilmesine katkı sağlamaktı. Meşihat makamının resmi yayın organı olarak yayın hayatına başlayan Ceride-i İlmiye dergisi, 1918 yılında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kurulmasıyla bu yeni kurula devredildi. Ceride-i İlmiye bu noktadan sonra bir taraftan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin merkez ve taşra teşkilatında gerçekleştirdiği çalışmalar hakkında bilgiler verirken diğer taraftan kurul üyelerinin çeşitli konularda kaleme aldığı makaleleri yayımladı. Çalışmada ilk olarak Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kurulmasına zemin hazırlayan sosyolojik ve siyasal ortam, kurumun açılması sırasında gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ve kurumun teşkilat yapısı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Ardından Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin ahlak konusunda Ceride-i İlmiye'de yayımladığı makaleler incelenerek üyelerin bu konuda üzerinde durduğu problem ve çözüm yolları tespit edilmiştir. Böylece kurumun meydana çıkışındaki temel gayenin ne ölçüde gerçekleştirilebildiği ortaya konarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır. Yazarların önerdiği çözüm ; her ferдин yaptığı hataların farkına vararak tövbe etmesi ve dinin emrettiği doğrultuda yaşam sürmeye başlamasıdır. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılması hakkında gerçekleşen meclis görüşmeleri kuruma karşı iki farklı görüşü yansıtmaktadır. Görüşlerden ilki; böyle bir kurumun yıllarca süren savaşların getirdiği yoksulluk ortamında israftan öteye gitmeyeceğidir. İkinci görüş sahipleri ise kuruma ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu ve toplumun ahlakını yükseltmek üzere tesis edilen böyle bir kurum için gereken bütün fedakarlığın yapılması gerektiğini savunmuştur. Kurum, gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde kendisinden beklenen faydaları sağlayamadığına dair eleştirilerle karşılaşmıştır. Ceride-i İlmiye ismindeki yayın organında ayda bir yayınlanan makalelerin toplumun ahlakına olumlu tesir etmede yetersiz kaldığı eleştirilerin temel noktasını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, Mütareke Dönemi, Ceride-i İlmiye, Ahlak, Toplum.

- Bu makale Etik Kurul iznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee permission.
- Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 13.09.2024
- Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 16.10.2024

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi ABD, yyurtseven@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3736-3510>.

** Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi ABD, Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Hukuku ABD Doktora Öğrencisi, adagideli@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3946-7789>.

Abstract

The wars that lasted for years in the last period of the Ottoman Empire caused social and economic destruction. The problems faced by the people as a result of poverty and unfavorable living conditions triggered the spread of various negative attitudes and behaviors in the society. One of the most important tasks of Dar al-Hikmet al-Islamiye, which was established in such a process; It was to contribute to the elimination of these faults in the society by announcing the beauties of the Islamic religion to the public with its publications and studies. Ceride-i İlmiye magazine, which started its publication life as the official publication of the Meşihat authority, was transferred to this new board with the establishment of Dar al-Hikmet al-Islamiye in 1918. After this point, Ceride-i İlmiye gave information about the work carried out in the central and provincial organization of Dar al-Hikmet al-Islamiye, on the one hand, and published articles written by the members of the board on various subjects, on the other. The study first provides information about the sociological and political environment that paved the way for the establishment of Dar al-Hikmet al-Islamiye, the legal arrangements made during the establishment of the institution, and the organizational structure of the institution. Then, the articles on morality published by the members of Dar al-Hikmet al-Islamiye in Ceride-i İlmiye were analyzed and the problems and solutions that the members emphasized on this issue were identified. Thus, it is aimed to contribute to the literature by revealing to what extent the main purpose of the institution was realized. In the articles written by the members of the organization, the main reason for the deterioration in society was shown as the departure from Islam. The solution suggested by the authors is for each individual to realize the mistakes they have made, repent and start living in line with what the religion commands. The parliamentary debates on the opening of the Dar al-Hikmet al-Islamiye reflect two different views on the institution. The first view is that such an institution would be nothing more than a waste in an environment of poverty brought about by years of war. The second view was that the budget allocated to the institution was insufficient and that all necessary sacrifices should be made for an institution that was established to raise the morality of society. As a result of its activities, the institution faced criticism that it failed to deliver the expected benefits. The main point of criticism was that the articles published once a month in Ceride-i İlmiye were insufficient to have a positive impact on the morals of the society.

Keywords: Dar al-Hikmet al-Islamiye, Armistice Period, Ceride-i İlmiye, Morality, Society.

GİRİŞ

Savaşlar tüm toplumların moral değerlerini alt üst eder. Savaşın doğurduğu yokluk, dehşet, acımasızlık ve gayriahlaki davranış olguları, toplumu içten içe kemiren bir maraza dönüşür. Savaşların doğurduğu yıkım yalnızca insanların maddi can ve mal kayıpları değildir. Ortaya çıkan yıkım öylesine geniş bir tahribat yaratır ki bundan hem geride kalan toplum hem gelecek kuşaklar etkilenir. Dahası toplumsal moral değerlerin çöküşü beraberinde normatif değerlerin çöküşünü de hızlandırır. Bundan en büyük payı hukuk alır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yıllar boyu süren savaşlar sosyal ve ekonomik yıkımlara neden oldu. Açlık, yoksulluk ve elverişsiz yaşam koşulları sonucunda halkın karşı karşıya kaldığı sıkıntılar toplumda çeşitli olumsuz tutum ve davranışların yaygınlaşmasını tetikledi. Böyle bir süreçte kurulan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin en önemli görevi yaptığı yayın ve çalışmalarla İslam dininin güzelliklerini halka duyurarak toplumda görülen bu arızaların giderilmesine katkı sağlamaktı. Meşihat makamının resmi yayın organı olarak yayın hayatına başlayan Ceride-i İlmiye dergisi, 1918 yılında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kurulmasıyla bu yeni kurula devre-

dildi. Ceride-i İlmiye bu noktadan sonra bir taraftan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin merkez ve taşra teşkilatında gerçekleştirdiği çalışmalar hakkında bilgiler verirken diğer taraftan kurul üyelerinin çeşitli konularda kaleme aldığı makaleleri yayımladı.

Çalışmada ilk olarak Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kurulmasına zemin hazırlayan sosyolojik ve siyasal ortam, kurumun açılması sırasında gerçekleştirilen yasal düzenlemeler ve kurumun teşkilat yapısı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Kurumun ortaya çıkmasını hazırlayan ortam dönemin dergi ve gazetelerinde yayımlanan makalelerden yararlanılarak aktarılmıştır. Gerçekleştirilen yasal düzenlemeler sırasında ortaya çıkan görüş ayrılıklarının değerlendirilmesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin internet sitesinin arşiv bölümünde yer alan Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan tutanaklarından faydalanılmıştır. Kurumla ilgili söz konusu açıklamalar çalışmanın “Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Hakkında Genel Bilgiler” başlıklı birinci bölümde yer almaktadır. Ardından çalışmanın ikinci bölümünde Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin ahlak konusunda Ceride-i İlmiye'de yayımladığı makaleler incelenerek üyelerin bu konuda üzerinde durduğu problem ve çözüm yolları tespit edilmiştir. Yazarların önerdiği çözüm ; her ferdin yaptığı hataların farkına vararak tövbe etmesi ve dinin emrettiği doğrultuda yaşam sürmeye başlamasıdır. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılmasındaki temel amaç; Toplumda gerçekleşen ahlaki çöküntünün tamir edilmesidir. Nitekim kanunlaştırma aşamasında ayan ve mebusan meclislerindeki görüşmeler ahlaki gerilemenin önüne geçilmesi hedeflendiğini göstermektedir. Çalışmamızda kurum üyeleri tarafından yazılan ahlak konulu makalelerin değerlendirilmesi ile söz konusu hedefe ne oranda ulaşılabildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin son yıllarında dönemin önde gelen ilim adamlarının bir araya getirilerek ortaya konan çabanın ne oranda başarılı olduğu incelenmiştir.

I. DARÜL'-HİKMETİ'L-İSLAMİYE HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, Birinci Dünya Savaşı ardından 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasına kadar olan süreç mütareke dönemi olarak adlandırılır. Savaşların getirdiği sosyal ve ekonomik çöküntü Osmanlı toplumunda çeşitli arızalara sebep olmuştur. Halkın içinde bulunduğu ekonomik ve ruhi bunalım bir takım ahlaki bozulmalara sebebiyet vermiştir. Genç kuşakta işsizliğin verdiği umutsuzluk, maaşlarını uzun süreler boyunca alamayan çalışanların içinde düştüğü borç, dönemin acıklı sosyal yaşantısından birkaç örnekten ibarettir. Rusya ile yaşanan Kırım sorunları nedeniyle Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirlerin yaşadığı sosyal ve ekonomik problemler de var olan sıkıntıların üstüne eklenmiştir¹.

¹ Esra Yakut, Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922, (Kitap Yayınevi 2020) 11-12.

21 Şubat 1919 tarihinde Alemdar gazetesinde Refi Cevad'ın kaleme aldığı yazı yiyecek ekmeğe ulaşmakta zorlanan halkın içinde bulunduğu ekonomik problemleri gözler önüne sermektedir: “*Ortada acilen hâl olunacak birçok mesail (mesele) mevcut. Bunlardan devletin siyaset-i dâhiliye ve hariciyesini şimdilik bir tarafa bırakalım. Ehemm-i umur (en önemli iş) olan ekmek meselesi var. İaşe (geçim) acınacak, ağlanacak, çıldırtacak bir hâlde. Ekmek meselesi öyle mühim bir meseledir ki hiç şakaya gelmez. Çünkü dünyada her şeye çare bulunsa, açlığa çare bulunmaz... Evet Osmanlıyız, hamiyetliyiz (milletimize bağlıyız), fakat her şeyden evvel insanız. Karnımızı doyurmaya mecburuz*”².

Geçirilen zor dönemler toplumda fuhuş gibi ahlaksızlıkların da çoğalmasına sebep olmaktadır. Emin Hakkı, İ'tisam'da çıkan makalesinde konuya şu sözlerle değiniyordu: “*İşte bu sükût-u ahlak (ahlakın bozulması) dolayısıyladır ki memlekette fuhuş alabildiğine bir revaç sahası buldu... Fuhuş girdabına yuvarlanan zavallı nisvanı (kadınları) hiçbir el kurtarmak istemiyor, bilakis ellerine vesikalar (belgeler) veriyorlar... Bizdeki fuhuş erbabının yüzde doksan dokuzu kimsesizliğin, zaruretlin (zorunlulukların) ve yine tekrar ediyorum: idaresizliğin mazlum (zulme uğramış) ve mağdur kurbanıdır*”³.

Savaşın, yoksulluğun ve fakirliğin sonucunda ortaya çıkan ümitsizlik toplumda intihar vakıalarının yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. Sebilürreşad'da yayımlanan İntihar isimli yazı son aylarda özellikle gençler arasında artan intihar olaylarını konu edinmekteydi. Ülkenin çok zor zamanlardan geçtiği vurgulanan haberde vatanın büyük bir tehlike altında bulunduğu ifade edilmiştir. Yazının devamında halka öğütler verilerek, küfür ve vatana ihanet olarak nitelenen intiharın yanlışlığı anlatılmaya çalışılmıştır⁴.

İşte Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu böylesine zor günlerde sosyal hayatta karşılaşılan ahlak ve inanç problemleriyle mücadele etmek üzere kurulmuştu⁵.

A. Meşihat Makamında Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye Açılışının Fikri Altyapısı

II. Meşrutiyet döneminde tıpkı diğer devlet kurumlarında olduğu gibi Meşihat Makamı'nın yeniden yapılandırılması gerektiğine yönelik fikirler gündeme geldi. Dönemin iktidar partisi İttihat ve Terakki'ye göre, Meşihat Makamının asli görevi olan İslam dinin yayılması ve yüceltilmesi hakkındaki görevini hakkıyla yerine getirebilmesi ancak siyasi hayattan çekilmesiyle mümkün olabilirdi.⁶ 1916 tarihli

² Refi Cevad, “Ekmekler ve Melekler” (1337) 10(65) Alemdar 1.

³ Emin Hakkı, “Tesettür, Fuhuş ve Esbab-ı Fuhuş” (1337) 1(42) İ'tisam 453-456.

⁴ Anonim, “İntihar” (1337) 17(433-434) Sebilürreşad 143-144.

⁵ Sadık Albayrak, “Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye” (1993) C. 8 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 506.

⁶ Esra Yakut, “Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul:

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi programının on ikinci maddesinde Meşihat makamının tamamıyla dini yayınlar yapmak ve İslamiyet'in yayılmasına çalışmakla görevlendirileceği ve medreselerin bu amaç doğrultusunda ıslahına dair kanun teklifi sunulacağı ifade ediliyordu. Programın on dördüncü maddesi ise yargılama faaliyetinin Adliye Nezareti'nin görevi olduğu belirtilerek bütün yargı teşkilatının Adliye Nezaretine bağlanması yönünde kanun hazırlanacağı belirtilmişti⁷.

Bu kapsamda öncelikle Meşihat Makamına bağlı olarak görev yapan şer'î mahkemeler ve Emvâl-i Eytam 12 Mart 1917 tarihli irade-i seniyye⁸ ile Adliye Nezaretine bağlandı. 24 Mayıs 1917 tarihinde yürürlüğe konulan Medaris-i İlmiyye Kanunu⁹ ile Osmanlı devleti sınırlarında yer alan bütün medreseler Meşihat Makamının yönetimine devredildi¹⁰.

Söz konusu düzenlemeler dönemin aydınları arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur. Ziya Gökalp 1916 yılında kaleme aldığı “*Diyanet ve Kazâ*” isimli makalesinde yargı birliğinin sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Gökalp'e göre yargı birliğinin sağlanmasında, Şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması önem arz etmektedir. Buna göre, Şer'îye mahkemelerinin 1837'de meşihat makamına bağlanması en baştan hatalı bir karardır. Asıl olması gereken; Şer'îye mahkemelerinin, dönemin adliye nazırlığı hükmünde olan kazaskerliğe bağlanması olmasıydı. Kazasker de padişahın mutlak vekili olan sadrazama bağlanmalıydı. Gökalp bu görüşlerinin temelini, yargı ve fetva yetkisinin bir kişide birleşmeyeceğine dayandırmaktaydı. Şeyhülislam'ın esas görevi fetva vermek olduğundan yargılamayla ilgili görevler yürütmemeliydi. Gökalp; İmam-ı Azam Ebu Hanife ile Zenbilli Ali Efendi'nin fetva verme görevlerini gerekçe göstererek yargılama ile ilgili vazifeleri geri çevirmelerini, kendi görüşlerine destek olarak göstermiştir. Yargılama hükümdara ait olan ve bölünmemesi gereken bir yetkidir. Bunun aksine olarak yargının parçalanması ve bir kısmının asıl görevi fetva vermek olan meşihat makamına devredilmesi hatalı bir tutumdur. Gökalp; meşihat makamı ne kadar İslami bir makamsa Adliye Nezareti'nin de aynı oranda İslami bir makam olduğunu ileri sürmekteydi. Şeyhülislam'ın padişah tarafından doğrudan atanmasından farklı olarak Adliye Nazırı, sadrazamın sorumluluğu altındaydı. Ayrıca Şer'îye mahkemelerinde verilen hatalı kararlar, uygulanan hukuk kurallarının tedvin edilmemesinden (düzenlenerek kanunlaştırılmamasından) kaynaklanmaktaydı. Şer'îye mahkemelerinin Adliye Nezaretine bağlanması, meşihat makamının asıl görevleriyle daha yakın şekilde ilgilenmesini temin edecekti¹¹.

Darü'l-hikmeti'l-İslâmiyye” (2018) 3(4) International Journal of Eurasian Education and Culture 46.

⁷ İttihat ve Terakki Cemiyet Programı, (1332) 5.

⁸ 1917 Tarihli İrade-i Seniyye (1335) 3(31) Ceride-i İlmiye 875.

⁹ Düstûr: II. Tertip / 9 (1335) 598-600.

¹⁰ Yakut, “Darü'l-hikmeti'l-İslâmiyye” (n 6) 46.

¹¹ Ziya Gökalp, “*Diyanet ve Kaza*” (1331) 3(35) İslâm Mecmuası 756-760.

İzmirli İsmail Hakkı, Sebilürreşad'da çıkan makaleleriyle Ziya Gökalp'in görüşlerine karşı çıkmıştır. İsmail Hakkı'ya göre fetva verme ve yargılama şer'i görevlerin en önemlisidir. Bu iki görev arasında görünüşteki fark; müftünün bağımsız fetva yetkisine karşılık kadının yargılama yaparken padişaha bağlı olmasıdır. Fetva ile yargılama görevlerini birbirinden ayıran noktalar; kararların bağlayıcılığı, kimler için hüküm ifade ettiği, şer'i hükümleri ele alış şekli, kararların hukuki niteliği ve görevi ifa edeceklerde aranan niteliklerin farklı oluşudur¹². Hz. Peygamber hem fetva isteyenlere fetva vermiş hem de aralarında anlaşmazlık çıkanların kendisine başvurması halinde yargılamasını yapmıştır. İsmail Hakkı'ya göre ehil olan bütün kadılar müftülük görevini yerine getirebilir ancak her müftünün yargılama görevini yerine getirebilmesi mümkün değildir. Nitekim yetkin bir kadı, fetva ve yargı kabiliyetlerini kendinde toplamıştır. Bu nedenle nitelikli bir kadı fetva vermekten menedilemez. Bazı büyük zatların yargılama görevinden çekinmeleri; fetva ve yargı gibi önemli sorumluluk yükleyen görevleri hakkıyla yerine getirme konusundaki hassasiyetlerinden kaynaklanmaktaydı. Bu önemli vazifeleri kendilerinin görmesi yerine başkaları tarafından yerine getirilmesini istelerdi. İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin yargılama vazifesinden çekinmesinin sebebi de kesinlikle fetva ve yargı görevinin bir kişide toplanmayacağı görüşünden kaynaklanmamaktaydı. Örneğin Ebu Hanife'nin talebesi Ebu Yusuf bu iki görevi aynı anda yerine getirmişti. İsmail Hakkı'ya göre; bunun aksine bir görüş, Hz. Peygamber'in fetva ve yargılama görevini üstlenmesi ve fıkıh bilgisine güvendiği sahabesine iki görevi aynı anda yapma konusunda izin vermesine aykırılık teşkil ederdi. Ayrıca İslam tarihinde birçok büyük zat bu iki görevi bir arada yürütmüştü. Dolayısıyla fetva ve yargı görevinin bir arada yürütülmesi, İslam dini tarafından uygun görülmeyle birlikte tarih boyunca çokça gerçekleşmiş bir olaydı¹³.

Meşihat makamının yargı, eğitim gibi alanlardaki etkinliğine son verilerek asıl vazifesi olan dini hizmetlere yöneltilmesi gerektiği düşüncesine karşı; ulemanın devletin bütün kademelerindeki etkinliğinin devam etmesini İslam Devleti olmanın gereği olduğunu savunan iki farklı görüş bulunmaktaydı. Her iki görüşe sahip kesim, birbirinden farklı nedenler ile olsa da Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılmasına destek vermekteydi. Birinci görüşün taraftarlarına göre bu kurum, Meşihat makamının asli hizmetine yönelmesinde görev icra etmiş olacaktı. Muhafazakâr olarak nitelendirebilecek ikinci görüş sahipleri ise Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin toplumun içinde bulunduğu dini ve ahlaki problemlerle mücadelede üstleneceği rol dolayısıyla kurumun açılışına olumlu yaklaşıyordu.

¹² İzmirli İsmail Hakkı, "İfta ve Kaza" (1332) 14(358) Sebilürreşad 157-158.

¹³ İzmirli İsmail Hakkı, "Müftü ve Kadı" (1332) 14(359) Sebilürreşad 169-171.

B. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Kuruluşuna İlişkin Hukuki Düzenleme Çalışmaları

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kurulması hakkında kanun görüşmeleri 21 Ocak 1918 (1334) pazartesi günü toplanan Meclis-i Mebusan oturumunda gerçekleştirilmiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nde yer alan görüşme kayıtları, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kuruluş amacı hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bab-ı Meşihat Memurun Müdürü Bahri Efendi, kanun teklifinin bütçeyi ilgilendiren yönleri olmasını sebep göstererek acilen ele alınmasını talep etmiştir. Bu talep kabul edilerek kanun teklifi hakkındaki görüşmelere başlanılmıştır¹⁴.

Kanunun gerekçesine (Esbâb-ı Mûcibe Lâyihasına) göre Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin amacı İslâm'ın faziletlerini duyurmak, dini kurumları korumak ve medreseleri ıslahı gibi önemli hedefleri gerçekleştirmektir. Bu hedeflere ulaşmak üzere Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin merkez ve taşra teşkilatı oluşturulacaktı. Kurumun merkez teşkilatı üç komisyondan meydana gelecekti. Akâid Komisyonu, İslâmî inanış esaslarını felsefi görüş ve batıl inanışlara karşı korumak; Fıkıh Komisyonu, fıkıh bilginlerinin inanış ve amel konularındaki görüşlerini incelemek; Ahlak Komisyonu ise İslam ahlakının yayılmasını sağlamaya çalışmak ile görevlendirilecekti¹⁵.

Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında ilk söz alan Harun Hilmi Efendi; “Darü'l-hikmeti'l-İslamiye” unvanının, kurumun ne kadar yüksek hedefler için tesis edildiğini göstermesi açısından yeterli olduğu dile getirmiştir. Ancak asıl düşünülmesi gerekenin bu amaçları gerçekleştirecek bir yapılanmanın oluşturulup oluşturulamayacağı olduğu üzerinde durmuştur. Harun Hilmi'ye göre böyle bir kurumun tesisıyla hedeflenen amaca ulaşmak, ancak Darü'l-hikmeti'l-İslamiye unvanının gereklerini temsil edebilecek başkan ve üyeler bulunabilmesiyle mümkün olabilirdi¹⁶.

Şemsettin Bey (Ertuğrul), Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kuruluş gayesini belirten ve kanunun teklifinin birinci maddesinde “*Hakayik-i diniye ve meâli-i İslâmiyeyi neşr ve ta'mim ile mükellef...*” (Dinin hakikatlerini ve İslâmî meseleleri herkese duyurma ve yayma ile görevli...) şeklinde ortaya konulan vazifenin nasıl yerine getirileceğinin belirlenmesinin önemine işaret etmiştir. Şemsettin Bey, yaptığı incelemelerde kanun hakkında yapılan çalışmalar esnasında bu gayelerin ne şekilde yerine getirileceği hususunda bir ibareye rastlayamadığını söylemiştir. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin kendi içinde yaptıkları toplantıların topluma fayda sağlayabilmesi için kendi görüşlerini ve topluma zararlı yayınlara karşı savunmalarını

¹⁴ Sadık Albayrak, Son Devrin İslâm Akademisi Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, (İz Yayıncılık 2017) 15; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) (1914) Dönem 3 Cilt II 36.

¹⁵ Zekeriyâ Akman, Dâru'l-hikmeti'l-İslâmiye kurumu (1918–1922), (2006) Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi 40; Dâru'l-hikmeti'l-İslâmiye Kanunnamesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1198-1202; Bayram Sakallı, “Millî Mücadelede Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle İlişkileri” (1993) 31(1-2) Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan 351.

¹⁶ MMZC. Düstur (D) .3 C. II (no 14) 36-37.

yayımlayarak toplumu bilinçlendirmeleri gerektiği belirtmiştir. Eğer bu bilgilendirmeler dergi ve kitaplar yoluyla yapılacak ise bu vazifelerin yerine getirilmesinin ancak belirli bir ödeneğin sağlanmasıyla mümkün olacağını vurgulayarak kanun teklifinde ödenek tahsisi hakkında bir düzenleme bulunmamasını eleştirmiştir¹⁷.

Şemsettin Bey'in kanun teklifi hakkındaki eleştirisi, Urfa Mebusu Saffet Efendi tarafından cevaplanmıştır. Saffet Efendi, kanunun teklifinin hazırlanması sırasında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin görevlerini ne şekilde yerine getireceğinin tartışıldığını ve “*Daire-i Meşihatı hakayık-ı diniye (dinî gerçekler) ve maali-i İslamiyeyi (İslam'ın üstünlüklerini) neşir ve tamim (duyurma ve yayma) ile mükellef (sorumlu)*” cümlesinin kurumun amacını açıkça ortaya koyması için ilave edildiğini dile getirmiştir. Saffet Efendi'ye göre cümlede geçen “*neşir ve tamim*” sözcükleri, bu vazifelerin bir takım risale, kitap, resmi ceride yoluyla gerçekleşeceğini açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu yayınların ayrıntısının kanun maddelerinde yer alamayacağını, onun yerine bu amaçla çıkarılacak bir nizamname ile gösterilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸

Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen Darü'l-hikmeti'l-İslamiye hakkındaki kanun teklifi 25 Şubat 1918 günü Meclis-i Ayan'da görüşülmüştür. Konu, kanun teklifinin Meclis-i Mebusan'da aciliyet kararıyla görüşülmesi sebebiyle Meclis-i Ayan'ın iç nizamnamesinde yer alan düzenleme doğrultusunda aciliyetle gündeme alınmıştır¹⁹.

Kanun teklifi hakkında söz alan Ahmet Rıza Bey, kanun yapmanın tek başına böyle bir kurumun oluşturulması için yeterli olmayacağını ve Meşihat Kurumu'nun çıkarılacak böyle bir kanunu uygulayacak araçlarının ve gücünün olup olmadığının tartışılması gerektiğini ifade etmiştir. Kurumun üstleneceği görevler değerlendirildiğinde üyelerin yalnızca dini bilgileri üstün kişilerden değil çağın gerektirdiği bilimsel (fenni ve felsefi ilimler hakkında) yetkinliklere de sahip kişiler olması gerektiğini dile getirmiştir. Ali Rıza Bey, savaş nedeniyle toplumda yaşanan açlık ve yoksulluğun ahlaki yapıda çöküntü meydana getirdiğini ve ortaya çıkan ahlaksızlığın önlenmesinde Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'ye çok büyük görevler düştüğünü belirtmiştir. Elinde yaptırım gücü olmayan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin toplumun güzel ahlakla donatmayı başaramayacağını ileri süren Ali Rıza Bey, kendisinden beklenen amaçları gerçekleştiremeyecek bir kurum için bütçeden tahsisat yapılmasının anlamsız olacağı yönündeki eleştirilerle konuşmasını sonlandırmıştır²⁰.

Meclis-i Ayan görüşmelerine Meşihat kurumunu temsilen katılan Bahri Efendi, Ali Rıza Bey'in eleştirilerine cevaben; dinin kurallarının insanlara anlatıldıktan sonra anlatılanların hayata geçirilmesi için baskı uygulanamayacağını, aksi bir tutumun

¹⁷ MMZC. D.3 C. II (n 14), 38.

¹⁸ İbid 43.

¹⁹ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, (MAZC) (1914), Dönem 3 Cilt I 456.

²⁰ MAZC. D.3 C. I (n 19) 457-458.

dinde zorlama yasağına aykırı olacağını dolayısıyla Darü'-hikmeti'l-İslamiye'nin yaptırım gücünün olmamasının dinin ruhuyla uyumlu olduğunu dile getirmiştir. Bahri Efendi'ye göre alimlere düşen, halka dini hakikatleri göstermekten ibarettir. Dinde zorlama olmadığından açıklanan hakikatleri kabul etmeyenlerin cezalandırılması mümkün değildir. Nitekim buna ihtiyaç da bulunmamaktadır. Halk içinde akli başında olanlar doğru yolu iradeleriyle tercih edip, anlatılan hakikatlerle amel edeceklerdir. Söz gelimi Ahlak encümeni hırsızlığın yanlış bir davranış olduğunu yaptığı yayınlar vasıtasıyla halka anlatacaktır. Buna rağmen hırsızlık yapanların cezalandırılması ise Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin değil hükümetin işidir²¹.

Ali Rıza Paşa'nın teklif hakkındaki bir diğer eleştirisi; dini hakikatlerin halka anlatılabilmesi için mevcut gazete ve dergilerin yeterli olacağı, bu nedenle bütçeye fazladan yük getiren böyle bir kurumun gereksiz olduğudur. Bu eleştiri Mehmet Fuat Paşa tarafından, milleti hem maddi hem manevi açıdan ilgilendiren böyle önemli bir konuda yapılacak harcamaların kesinlikle fazla görülmemesi gerektiğini; ayrıca Avrupa ve Amerika'da benzer şekilde misyonerlik faaliyetleri için büyük paralar harcadığını dile getirmek suretiyle cevaplamıştır. Bununla birlikte dini ve milli değerlerini korumayan bir toplumun varlığını sürdürmeyeceğini, toplumun ahlakının korunmasında tek başına polis ve zabitanın yetersiz kalacağını, böylesine önemli amaçlar için kurulacak Darü'l-hikmeti'l-İslamiyenin görevlerinin daha da arttırılmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir²².

Meclis-i Ayan'da gerçekleştirilen görüşmeler sonrasında Meclis-i Mebusan'dan çıkan kanun teklifi değiştirilmeksizin 25 Şubat 1918 tarihinde kabul edilmiştir²³. Kanununun 4. maddesinde Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin üyelerinin ne tür görevler üstleneceğinin çıkarılacak bir nizamnameyle düzenleneceği belirtilmektedir. 6 Mayıs 1918 tarihinde çıkarılan on yedi maddelik nizamnamenin ilk maddesinde kurumun her birinde üç adet üyesi bulunan kelim, fıkıh ve ahlak encümenlerinden oluşacağı; ikinci maddesinde kurumun ilmi ve ameli olmak üzere iki çeşit görevi bulunduğu hüküm altına alınmıştır. Nizamnamenin üç ila yedinci maddeleri, kurumun ilmi ve ameli vazifelerinin neler olduğunu; sekiz ve devamındaki maddeler ise Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin başkan ve üyelerinin özellikleri ile göreve başlama usullerini konu edinmiştir²⁴.

Son olarak, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Nizamnamesi'nin 13. maddesi gereğince 14 Teşrin-i Sâni 1918'de kurumun teşkilatını ve işleyiş tazını düzenleyen bir talimatname yayınlanmıştır²⁵. Söz konusu talimatnamenin 34. maddesinde yer alan "Taşralarda müftülerin riyaseti altında ...birer encümen teşkil olacak ...ve bu babta

²¹ İbid 459.

²² İbid 460.

²³ İbid 462-464.

²⁴ Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Nizamnamesi (1336) 4(36) Ceride-i İlmiye 1061-1063.

²⁵ Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Teşkilat Talimatnamesi (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1198-1200.

bir tâlimatname alınacaktır.” hükmüne istinaden 24 Şubat 1919’da kurumun taşra teşkilatnamesi yayınlanmıştır²⁶.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye; 5 Mart 1918 tarihli kanunla kurulmuş, kurumun resmi açılışı 12 Ağustos 1918’de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir²⁷.

C. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Açılışının Entelektüel Camiadaki Yansımaları

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılışı, dönemin basın organlarında haber ve makaleler şeklinde yer almıştır;

Tanin Gazetesinin 13 Ağustos 1918 tarihli sayısında yer alan “Darü'l-hikmeti'l-İslamiye” isimli haberle kurumun açılışından haber veriliyordu. Meclis-i Mebusan’da kabul edilen kanun hatırlatılarak; Kurumun, İslam Dinini yaymak ve şer’i hükümleri çeşitli yönlerden savunarak ispat etmek amacıyla tesis edildiği bildirilmekteydi. Resmi açılışın 12 Ağustos 1918 tarihinde gerçekleştiği bilgisine yer verilen haberde Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin çalışması için Meşihat Dairesi’nde kullanılmayan eski kazaskerlik ve Meclis-i Tetkikat salonlarının ayrıldığı aktarılıyordu. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi’nin bizzat katıldığı açılışta Fetva Emiri Rıza Efendi ile birçok devlet ricali hazır bulunmuştu. Kur’an tilaveti-nin ardından Meclis-i Meşayih Reisi ve Urfa Mebusu Saffet Efendi tarafından din ve dünya mutluluğu ile savaşta bulunan ordunun zaferi için dua edildi. Ardından Şeyhülislam Musa Kazım Efendi; “İki sene evvel tasavvur edilen (planlanan) ve bu defa kanun mucibince tesis buyrulmuş olan Darü’l-hikmeti’l-İslamiye’yi kıraat olunan (okunan) Aşr-ı Şerifler ve hayırlı dualar ile teberrüken (bereket niyetiyle) küşad eyliyorum (açıyorum).” sözleriyle kurumun açılışını gerçekleştirdi. Ardından açılışta hazır bulunan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeleriyle sohbet eden Şeyhülislam; “Bütüin mevcudatımızla (varlığımızla), hüsn-ü niyetle (güzel düşüncelerle) ve hiçbir şeyden fütur göstermeyerek (yılmadan) bir say-i mütemadi (devamlı gayret) ile çalışırsak Avn-ı İlahi (Allah’ın yardımı) ve Ruhaniyat-ı Cenab-ı Peygamberi (Hz. Peygamberin ruhani varlığı) ile Din-i Mübin-i İslâm’a (hak ve hakikati açıklayan İslâm Dinine) maşrıktan mağribe (doğudan batıya) neşre (yaymaya) ve her halde müdafaaaya muvaffık (başarılı) olacağımızı temin ederim.” ifadelerini kullandı²⁸.

Müderris Şerefettin Efendi²⁹, İslâm Mecmuasında kaleme aldığı “Dâru’l-Hik-

²⁶ Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Taşra Teşkilatnamesi (1337) 4(44) Ceride-i İlmiye 1288-1289.

²⁷ Albayrak, “Son Devrin İslâm Akademisi” (n 14) 73-74; Yakut, “Meşihat” (n 1) 31.

²⁸ Anonim, “Darü'l-hikmeti'l-İslamiye” (1334) 11(3474) Tanin 3.

²⁹ 1880 yılında İstanbul Kocamustafapaşa’da dünyaya gelen Mehmet Şerefettin Yaltkaya, 1912 yılında kazandığı Ruûs imtihanı sonrasında Beyazıt Camii’nde ders vermeye başladı. Gelenbevi, Dârüşşafaka, Vefa ve Kandilli Kız liselerinde Arapça, Farsça, edebiyat ve din dersleri okuttu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde ordinaryüs profesör olarak görev yaptı. İlk Diyanet İşleri Başkanı Rifat Börekçi’nin vefatı sonrasında 1942 yılında Diyanet İşleri başkanlığı görevini

meti'l-İslâmiye'nin Küşadı Münasebetiyle" isimli yazısında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılmasını taktirle karşılamaktaydı. Şerefettin Efendi makalesine, insanın yaratılışına en uygun dinin, İslam olduğunu belirterek başlıyordu. İnsanlar, ömürleri boyunca dinin gereklerinden uzak dursa da çaresiz duruma düştüğü hallerde Yaratıcıları ile olan bağın farkına vararak kendilerinden kaynaklanan uzaklıkları ortadan kaldıracaklardır. İnsanlar içlerinde binlerce şüphe taşıyor olsa da Yaratıcının varlığına inanmakta ve içine düştüğü şüphe karanlıklarına rağmen Yaratıcıdan gelen işaretleri hissetmektedir. İslam dini, böylesine insanın tabiatına uygun olmasına rağmen, insanlar kendilerini hak dinin gereklerine çağırarak uyarılara ihtiyaç duyarlar. Şerefettin Efendi, son zamanlarda bu yönde yapılan çalışmaların azalması nedeniyle, gençlerin yalnızca kalplerinde taşıdıkları yaratılışlarından gelen iç sesleriyle doğru yolu bulmaya çalıştıklarını ifade etmekteydi. Ayrıca dünyanın birçok yerinde İslam dini aleyhinde yayınlar yapılması sebebiyle, İslam alimlerinin var olan dahili görevlerinin yanına harici görevler de eklenmişti. Yazara göre hak din olan İslam'ın anlatılması diğer dinlere kıyasla çok daha kolaydır. Nitekim Batı'da yaşayan başka din mensuplarından birçok kişi İslam dinine yönelmektedir. Dinin tebliğinin fevkalade önem arz ettiği böyle bir dönemde bu görevi resmi olarak yerine getirecek Darü'l-hikmeti'l-İslamiye gibi bir kurumun oluşturulması memnuniyet vericidir. Kurumun gerek yurt içinde gerek yut dışında yerine getireceği İslam hakikatlerinin yayılmasına yönelik hizmetleri son derece sevindiricidir³⁰.

D. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Teşkilat Yapısı ve Çalışma Usulü

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, Meşihat Makamı'na bağlı olarak fıkıh, kelim ve ahlak adında üç komisyon şeklinde teşkilatlanmıştır. Her komisyon üç üyeden meydana gelmekteydi. Kurumun, bir başkan ile en az dokuz en fazla 21 üyeden oluşması öngörülmüştür. Kurumda bir başkatip ve üç adet birinci sınıf, üç adet ikinci sınıf kâtip görev yapmıştır. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye nizamnamesinin 12. maddesinde; kurumun başkan, başkatip ve üyelerin seçiminin bizzat şeyhülislam tarafından gerçekleştirilerek padişahın onayına sunulacağı belirtilmiştir.³¹ Kurumun ilk teşkili esnasında geçerli olan bu atama usulü, sonradan seçilecek üyeler için Darü'l-hikmeti'l-İslamiye talimatnamesinin 35. maddesinde farklı şekilde düzenlenmiştir. Buna göre Darü'l-hikmeti'l-İslamiye heyetinin gösterdiği üç aday arasından Meşihat Makamının tercih ettiği kişi üye olarak belirlenecekti³².

Üyeler düzenli olarak haftada bir kere, ayrıca gerekli durumlarda başkanın daveti üzerine haftanın diğer günlerinde toplantı gerçekleştirebilirdi. Haftanın toplantı gerçekleştirilmeyecek en az bir gününde üyeler bir araya gelecekti. Geriye kalan

üstlendi. Vefat ettiği 1947'ye kadar bu görevi devam ettirdi. İsmail Kara, "YALTKAYA, Mehmet Şerefettin" (2013) C. 43 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 308-310.

³⁰ Şerefettin Efendi "Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Küşadı Münasebetiyle" (1334) 5(61) İslâm Mecmuası 1161-1162.

³¹ Ceride-i İlmiye (n 24) 1061- 1063.

³² Ceride-i İlmiye (n 25) 1201.

günlerde ise kurum binasında veya kendi başlarına özel olarak çalışacaklardı. Üyelerin de kurulu toplantıya çağırma yetkisi bulunmaktaydı. Ancak üyelerden gelen toplantı davetlerine katılımın zorunlu hale gelebilmesi, davetin en az üç üye tarafından gerçekleştirilmiş olmasına bağlıydı. Toplantıların başlayabilmesi için üyelerin çoğunluğunun toplantıya katılması aranırken yapılan toplantıda karar alınabilmesi için toplantıya katılan üyelerin üç de ikisinin kabul kararı yeterli görülmekteydi.

Talimatnamenin 15. maddesi üyelerin kaleme alacağı eserlerde yararlanacağı kaynaklar; konuyla ilgili ayetler, tefsirler, hadis-i şerif şerhleri ve son olarak alimlerin konuyla ilgili daha önceden yazdığı eserler şeklinde sıralanmıştı. Doğrudan Darü'l-hikmeti'l-İslamiye mührü taşıyan veya kişiye ait imza taşımakla beraber kurumca onaylanan yazılı eserler kurumun resmi yayını olarak kabul edilmiştir. Üyeler tarafından kaleme alınmış olsa dahi kurumun onayından geçmeyen eserler ise şahsi yayınlar olarak kabul edilmişti³³.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin taşra yapılanmasının, her bir yerleşim yerinde bulunan müftünün başkanlığında, yerel müderris ve alimlerden oluşan encümenler şeklinde oluşturulması öngörülmüştür. Yerel yetkililer tarafından en az üç en fazla dokuz üye olarak belirlenen taşra encümenleri, faaliyetlerini herhangi bir bedel almaksızın fahri olarak yerine getirmiştir. Taşra encümenlerinin haftada en az bir gün toplanması öngörülmüştü. Üyelerin görevi ise Taşra Encümenleri Talimatnamesi'nin beşinci maddesinde; kasaba ve köylerde yaşayan bütün Müslümanların inanç, ahlak ve davranışlarındaki eksiklik ve bozulmaların giderilmeye çalışılması olarak açıklanmıştı. Taşra görevlileri, özellikle halkın beş vakit namazını cemaatle kılınmasını temin etmeye özen göstererek bu konuda gerekli uyarı ve bilgilendirmelerde bulunacaklardı. Bizzat müftü ve taşra encümeni üyeleri eğitim kurumlarındaki dini eğitimi gözlemleyerek çocukların dini terbiyelerinin geliştirilmesine ve inançlarının korunmaya çalışacaklardı. Ayrıca taşra teşkilatı, yaptığı çalışmalarını ve ortaya çıkan sonuçları düzenli olarak Darü'l-hikmeti'l-İslamiye merkezine bildirmekle görevlendirilmişti³⁴.

II. DARÜ'L-HİKMETİ'L-İSLAMİYE ÜYELERİNİN AHLAK KONUSUNDA KALEME ALDIĞI MAKALELER

Yukarıda değinildiği üzere Darü'l-hikmeti'l-İslamiye; fıkıh, kelam ve ahlak olmak üzere üç komisyondan oluşmaktaydı. Esasen kurumun ele alacağı bütün konular, netice itibariyle toplumun ahlaki yapısında olumlu etkiler oluşturmaya yönelikti. Nitekim Meclis-i Mebusan'da Darü'l-hikmeti'l-İslamiye hakkındaki kanun görüşmeleri sırasında söz alan Şemsettin Bey'in "...*halka her türlü fezail-i ahlakıyeyi (ahlaki faziletleri) telkine vâsıta olan esas, dindir.*" sözleriyle bu duruma işaret ediyordu. Halka, dini bilgilerin aktarılmasındaki esas hedef güzel ahlak sahibi birey-

³³ İbid 1198-1202.

³⁴ Ceride-i İlmiye (n 26) 1288-1289.

lerden oluşan bir toplum inşa edebilmektir³⁵. Basra mebusu Mehmet Hilmi Efendi de kurumun ahlak konusundaki görevinin önemi şu ifadelerle dile getiriyordu: “Üçüncüsüne gelince, bu, ahlak kısmıdır ki, bendenizce en mühim...nokta olarak gördüğüm için bu kısma daha ziyade ehemmiyet verilmesini arz edeceğim. Hükümetleri, milletleri yaşatacak müessir-i içtimai (toplumsal etken), fazail-i ahlakiye (ahlaki erdemler) olduğu herkesçe müsellemler bulunduğundan...”³⁶.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye kanun teklifinin Meclis-i Ayan görüşmelerinde söz alan Ahmet Rıza Bey, halka İslam dinine ait bilgilerin anlatılmasının netice itibariyle topluma güzel ahlak kazandırmayı sağlayacağını şu şekilde ifade etmişti:

“Darü'l-hikmede bir de ahlâk encümeni var. Bu encümenin vazifesi; gazetelerle, risalelerle avam (alt tabakaya) ve havasa (seçkin sınıfa) ahlâk-ı İslâmiyye'yi (İslam ahlakını) neşr (yayımlamak) ve tamim (yaymak) olacaktır deniyor. Bu hakikaten lâzımdır. Zaten hakaik-i diniyyeyi (dinin hakikatlarını) neşr ve tamim etmekten maksat da mekarim-i ahlâkiyyeye (güzel ahlaka) hizmet eylemektir. Milletın buna ihtiyacı pek büyüktür. Hal-i harp (savaş ortamı) ve harbin netayic-i seyyiesinden (kötü sonuçlarından) olan açlık, yoksulluk, ahlâk-ı umumiyeyi (toplumsal ahlakı) büsbütün bozdu. İnsanlarda vahşet, kin ve garaz hislerini uyandırdı”³⁷.

Bu açıdan bakıldığında; Darü'l-hikmeti'l-İslamiye kurumunun yaptığı çalışmalar ve üyelerin İslam diniyle ilgili farklı konularda kaleme aldığı eserlerle, halkın dini bilgilerin öğrenilmesini sağlanarak dolaylı da olsa toplumdaki ahlaki problemlerle mücadele edilmesi amaçlanıyordu.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeleri kurum çalışmaları kapsamında kaleme aldıkları makaleleri, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin resmi yayın organı niteliğindeki Ceride-i İlmiye isimli dergide yayımlamaktaydı. Ceride-i İlmiye, 1914 yılında Meşihat Makamının resmi yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştı. Derginin yönetimi, 1918 yılından itibaren Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'ye devredildi. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeleri arasından 13 yazar, Ceride-i İlmiye'de toplam 133 adet makale kaleme almıştır. Bu makalelerden 53'ü kelam, 46'sı itikat, 18'si siyer, 7'si ibadet, 6'sı ahlak, 3'ü felsefe hakkındadır³⁸. Çalışmanın bu bölümünde ahlaka dair kaleme alınan 6 adet makale³⁹ incelenecektir.

³⁵ MMZC. D.3 C. II (n 14) 37.

³⁶ İbid 42.

³⁷ MAZC. D.3 C. I (n 19) 458.

³⁸ Amine Nuriye Çıtrık ve Zeki Salih Zengin, “Ceride-i İlmiye Dergisi'nin Yaygın Din Eğitime Katkısı” (2020) 3(2) Dini Tetkikler Dergisi 453.

³⁹ Nuriye Çıtrık ve Zeki Salih Zengin, “Ceride-i İlmiye Dergisi'nin Yaygın Din Eğitime Katkısı” isimli çalışmalarında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin kaleme aldığı eserlerin konu tasnifini gerçekleştirmiştir. Ahlaka dair yazılan makale isimlerini paylaşma nezaketi göstermelerinden dolayı kendilerine teşekkürlerimizi sunuyoruz.

A. Tövbe- Mehmet Hamdi

Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942) Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuştur. Soyadı kanunu sonrasında babasının köyü olan Yazır soy ismini almıştır. II. Meşrutiyet'in ilk meclisinde Antalya vekili olarak bulunmuştur. Damat Ferit Paşa'nın ilk iki hükümetinde Evkaf nâzırı olarak görev yapmıştır. Hak Dini Kur'an Dili isimli tefsiri, TBMM'de Türkçe kaleme alınacak bir tefsir hazırlama görevinin kendisine verilmesi üzerine on iki yıl süren çalışmasının eseri olarak ortaya çıkmıştır⁴⁰. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'ye 4 Ağustos 1334 yılında üye olarak seçilen Elmalılı Hamdi, 2 Nisan 1335'te kurumun başkanlık görevini üstlenmiştir⁴¹. Tövbe isimli yazısı, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyesi olarak Ceride-i İlmiye'de yayımlanan tek makalesidir⁴².

Makale, Tahrir suresinin 8. ayetinin ilk cümlesi ve açıklamalı meali ile başlamaktadır⁴³. Sonrasında yazar samimi bir anlatımla topluma içinde bulunduğu halde olmaması gerektiğini anlatmaktadır. Yazara göre Müslümandan beklenen; yenilgi, açlık ve sefalet içinde bulunmak değil bütün insanlığa örnek olacak bir toplum teşkil edebilmektir. Yazar okuyucuyla sohbet eder bir tarzda “*Sana şimdi neden bu haldesin diye sorsam kaderimde böyle olmak varmış deyip kestirip atacaksın.*” şeklinde konuya giriş yapmaktadır. Ancak yazara göre insana düşen; başına gelenlere kadedendir diye ağlamaktansa problemler ortaya çıkmadan önce önlem alıp olumsuzlukların önünün en baştan kesilmesidir. Ancak tedbir almasına rağmen bir sıkıntıyla karşılaşan insan, yaralarını tedavi edebilmek için kendine çeki düzen vermeli ve toparlanmaya çalışmalıdır. İşte tam bu noktada başına gelen kötülüğe “*kaderde bu da varmış*” ilacıyla yaklaşip yararlarını sarmak için güç toplamalıdır⁴⁴.

Bununla birlikte, yazara göre insanın karşılaştığı olumsuz hadiseler daha önce işlediği kötülüklerin veya yapmadığı vazifelerinin sonucunda başına gelmektedir. Yazar bu düşüncesini alimlerin dile getirdiğini belirttiği; “*Kader senin değil sen kaderin pişdarısın (öncüsüsün)*” sözünü temellendirmektedir. İnsan kendi kaderini yapıp ettikleriyle kendisi tayin etmektedir. İnsanların öncesinde nasıl davranacağını bilen yaratıcı, kaderi ona göre takdir etmiştir. Bu nedenle insan yaptığı işlerin mesuliyetini kadere havale edemez. Yazar makalenin bu noktasında başlangıçta neden bu haldeyiz şeklinde okuyucuya yönelttiği soruya şu şekilde cevap vermiştir: “*Günahımız çok olduğundan bu haldeyiz.*” O halde insan olana düşen hatalarını kabul ve itiraf ederek iyiliğin, doğruluğun yayılması için gayret göstermektir. Böylece günahlarından ders alarak tövbekâr olan kişi geçmişten ders çıkararak güzelliklere yönelebilecektir⁴⁵.

⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi” (1995) C. 11 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 57-62.

⁴¹ Albayrak, “Son Devrin İslâm Akademisi” (n 14) 171.

⁴² Akman (n 15) 163.

⁴³ “Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin. Umulur ki rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlerine koyar.” Tahrir, 66/8.

⁴⁴ Mehmet Hamdi, “Tövbe” (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1208- 1209.

⁴⁵ Hamdi (n 44) 1209-1210.

Yazar İslam dinini bir ağaca benzetmektedir. Bu din ağacının kökleri iman, dalları farzlar ve vacipler, yaprakları ise sünnet ve nafile ibadetlerdir. Bir ağacın meyve verebilmesi için nasıl dal ve yapraklara ihtiyacı varsa din ağacının meyve vermesi de yapılacak ibadetlere bağlıdır. Aksi takdirde sadece kuru kökten ibaret olan imanın güzel bir meyve vermesi mümkün olmadığı gibi ibadeti olmayan kişinin de din ağacının meyvesini toplaması mümkün değildir. Mehmet Hamdi makalesinin sonunda; bütün hataların sonuçlarının farklı olduğunu, örneğin çalışmamanın açlıkla, dolsuz kalanın perişanlıkla, cahillerin tehlikelerle, zalimlerin intikamla karşı karşıya kalacağını belirtmiştir. Dolayısıyla hangi hatanın hangi olumsuzluklara neden olduğunu anlayan ve onlardan kaçınan kimse mukadderatını (başına gelecekleri) kendi eliyle belirlemiş olur. Yazara göre, toplum günahlarının farkına vararak bunlardan bağışlanma dilemeli ve başına gelen felaketlerden ders çıkarmalıdır⁴⁶.

Makale, halkın anlayışına uygun sohbet havasında kaleme alınmıştır. Makalede yer alan konuyla ilgili ayet, hadis ve daha önceden yazılmış ilmi eserlerden atıflar yapılması Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Talimatnamesi'nin 15. maddesinde gösterilen usule uygun yazıldığını göstermektedir⁴⁷. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin fıkıh komisyonunda görev yapan Elmalılı Hamdi'nin güzel ahlak hakkında yazdığı bu makale, Zekeriya Akman'ın Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin işleyişiyle ilgili dile getirdiği; “*Kuruluş Kanunu'nda kurumun yapısının, bünyesinde kurulan Fıkıh, Kelâm ve Ahlâk adlarında üç komisyondan oluşacağı belirtilmişse de faaliyetlerine baktığımızda komisyon ayrımının yapılmadığını görmekteyiz.*”⁴⁸ şeklindeki yorumunu destekler niteliktedir.

B. Emr-i Bi'l-Maruf Nehy-i Ani'l-Münker'in Lüzum-ı İctimaisi- Mustafa Refik

Mustafa Refik Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeliğine 9 Aralık 1919 tarihinde atanmıştır. İncelemekte olunan makaleyle birlikte Ceride-i İlmiye'de, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyesi olarak toplam üç makalesi yayımlanmıştır. Diğer iki makalesinin isimleri; “*Tövbe ve Rücu*” ile “*Menabi-i Zinûb*”dur⁴⁹. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin 11 Ekim 1920 tarihli toplantı kararı doğrultusunda İstanbul Yeni Camide yapacağı vaazları gazetelerde ilan edilmek süratıyla halka duyulmuştur⁵⁰.

Makale Cuma günlerinin Müslümanlar için öneminden bahsederek başlamaktadır. Cuma namazı sayesinde insanlar birbirleriyle buluşup görüşebilmektedirler. Göremediği kimse olursa sorup araştırmak ise İslamiyet'in güzel adetlerindedir. Müslümanlar böyle önemli günlerde birbirlerini güzelliklere yönlendirerek emr-i bil maruf nehy-i anil münker (iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırma) görevlerini

⁴⁶ İbid 1210-1212.

⁴⁷ Ceride-i İlmiye (n 24) 1199.

⁴⁸ Akman (n 15) 57.

⁴⁹ İbid 176.

⁵⁰ İbid 89.

yerine getirmiş olurlar. Bu görev İslam toplumunda inhilal (bölünme) ve izmihlale (yıkılma) tehlikesine karşı büyük bir savunma vazifesi görmektedir. Yazara göre Asr Suresi, iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırma görevini Müslümanlara emretmektedir.⁵¹ Aynı şekilde Al-i İmran Suresinde yer alan “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyorsunuz.”⁵² ayetiyle birlikte pek çok ayet-i celile de bu görevi ifade eden Müslümanların diğer ümmetler arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. İyilikleri emredip kötülüklerden sakındırma Müslümanlar için öyle bir vazifedir ki imandan sonra yükselmenin ve ileriye girmenin en önemli sebebidir⁵³.

Toplumun içinde bulunduğu durum, ayet-i kerimede ümmetin mutluluğu için gerekli ve yeterli gösterilen bu görevi yerine getirmede kusurlu davranmasından kaynaklanmaktadır. O halde her bir Müslüman, üzerine yüklenen iyiliği emredip kötülüklerden sakındırma görevini hiçbir çıkar gözetmeden yerine getirirse dini ve dünyevi yaşantısında büyük faydalar elde edeceğinden şüphe edilmez⁵⁴.

Yazarın bu göreve delil olarak gösterdiği diğer bir hüküm ise Maide suresinin ikinci ayetinde yer alan “İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın.”⁵⁵ cümlesidir. Yazara göre iyiliklere emredip kötülüklerden sakındırmak, İslam cemaatinin bölünmeye sürükleyecek sebeplere karşı yardımlaşmayı içinde barındırır. İslam’ın bu emri, Müslümanlara medeniyetin bir gereği olarak ilerleme ve yükselmeleri sırasında uğrayabilecekleri ahlaki ve sosyal bozulmalara karşı mücadele etmede tam isabetli ve yerinde bir vazife yüklemektedir. Bu hüküm; insanların iyiliklerde birbirlerine destek olmasını, zulüm ve haksızlıkta ise birbirini engellemeyi emretmesiyle ayrılık ve nefretin çaresi göstermiş olmaktadır⁵⁶.

Tevhit (birlik) dinine sarılan Müslüman cemaat; birlik ve dayanışma kuvvetini sağlayan hareketlerini korumak için şahsi ve ailevi kötü ahlakın zararlarından çekinmeye özen göstermelidir. Birbirine zarar vermenin, başkalarının kötülüğünü istemenin, çıkarıcılığın sebebi olan birbirine düşme ve ayrılık din tarafından kötü görülen davranışlardır. “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden

⁵¹ Yazar, Asr sursinin mealini şu şekilde vermektedir: “Hayret feza-i ukul (akılları şaşkınlıkta bırakan) pek çok tahavvülât (değişimler) ve inkilabat (dönüşümler) tecelligahı (görünme yeri) asra, dehre (çağa), zamana kase ve yemin ederim ki insanlar muhakkak hüsrân (zarar) ve dalal (sapkınlık) içindedirler. Ancak iman ve amel-i salih (dince makbul olan güzel iş) ile İslam binasını korumuş ve menafi ve müdarine (fayda ve zarardan korunmaya) ait lüzumlu vesayayı (öğütleri) yapmakla esasları takviye etmiş (kuvvetlendirmiş) olanlar ve ticaret etmiş ve cay-ı selameti (kurtuluş yerini) bulmuştur.” Asr, 103/ 1-7; Mustafa Refik, “Emr-i Bil Maruf Nehyi Anil Münker ‘in Lüzum-u İctimâisi” (1338) 5(60) Ceride-i İlmiye 1917.

⁵² Al-i İmran, 3/110.

⁵³ Refik, “Emr-i Bil Maruf” (n 51) 1917-1918.

⁵⁴ İbid 1918.

⁵⁵ Maide, 5/2.

⁵⁶ Mustafa Refik, “Emr-i Bil Maruf” (n 51) 1918.

*ayrılığa düştüler*⁵⁷ ayeti Müslümanlar arasında ayrılığa düşmenin yasaklanması-
nın delilidir. İnsanlar, Allah'ın gönderdiği kitaplardaki bilgileri bilmelerine rağmen
kötülüğe yönlendiren nefislerini dinlemeleri nedeniyle yani düşmanlık yoluyla ay-
rılığa yönelmişlerdir. Bunların içine düştükleri muhalefet kabul edilebilir değildir.
Doğruyu bulup anladıktan sonra çıkan bu ayrılık ancak inattan kaynaklanmaktadır.
Kitap ve sünnetin tayin ettiği birlik olma yolundaki “*Doğrularla beraber olun.*”⁵⁸
İlahi emrine uymanın farz olduğu şüphesizdir⁵⁹.

Makalenin kapanışı; ümmetin (Müslümanların) ihtilafının (fikir ayrılığı yaşaması)
rahmet (merhamet/şefkat) olduğu hakkındaki hadis-i şerifin ne şekilde anlaşılması
gerektiği hakkında bilgi verilerek yapılmaktadır⁶⁰. Mustafa Refik'e göre buradaki
ihtilaf; Allah'ın birliği ve İslam'ın esasları hakkındaki ayrılık değildir. Çünkü bu
temel değerlerde yaşanan fikir ayrılıkları; hevesine göre hareket etmeyi netice ver-
mekle beraber insanı Allah'a karşı olan görevlerini yapmaktan alıkoymaz. Ancak içtihat
yapabilecek nitelikteki din alimlerinin İslam hükümlerindeki kolaylıkları göstermek
amacıyla farklı görüşleri benimsemeleri Müslümanlar için rahmet olan ayrılıktır⁶¹.

Mustafa Refik, Asr Suresi ve dört farklı ayette yer alan hükümler doğrultusunda
iyiliklere emredip kötülüklerden alıkoyma görevini açıklamıştır. Yazarın makalede
ağdalı bir anlatım tercih ettiği görülmektedir. Toplumun yanlışlıklara karşı uyarılarak
iyiliklere yönlendirilmesi şeklindeki konu, yazarın üslup seçime etki etmiş olabilir.
Yazar her ne kadar bu görevin ayrı ayrı bütün fertlere ait olduğunu belirtmiş olsa da
makalenin hedef kitesinin daha çok halkı dini konularda bilgilendirmekle görevli
müftü ve imamlar⁶² olduğu düşünülebilir. Yazar, hedef aldığı okuyucu kitleyi göz
önüne alarak nispeten zor anlaşılır bir üslup tercih etmekte sakınca görmemiş olabilir.

C. Cesaret-i Cahilane- Ahmed Rasim Avni

Ahmed Rasim, 1880 yılında Şebinkarahisar'da dünyaya geldi. İstanbul Beyazıt
Camii ve Sahn Medresesinde müderrislik yaptı. 13 Mart 1919 'de Darü'l-hikme-

⁵⁷ Al-i İmran, 3/19.

⁵⁸ Tevbe, 9/119

⁵⁹ Mustafa Refik, “Emr-i Bil Maruf” (n 51) 1919.

⁶⁰ “Ümmetimin ihtilafı rahmettir.” (İhtilafu Ummeti Rahmetun) şeklindeki bu rivayet, halk arasında
ve birtakım İslâmî kaynaklarda hadis olarak ifade edilmektedir. Ancak hadis alimlerinin büyük
çoğunluğu tarafından, rivayetin güvenilir bir senede dayanmadığı bildirilmektedir. Bununla birlikte
bu sözün içerdiği anlam bakımından, İslam alimlerinin usulüne uygun şekilde gerçekleştirdikleri
yorum faaliyetlerinin Müslümanlar açısından kolaylık sağlaması hususunda doğru bir görüşü dile
getirdiği belirtilmektedir. Halil İbrahim Kutlay, “‘Ümmetimin ihtilafı rahmettir’ sözü üzerine bazı
mülâhazalar” (2004) 2(1) Hadis Tetkikleri Dergisi 104.

⁶¹ Mustafa Refik, “Emr-i Bil Maruf” (n 51) 1919.

⁶² Nitekim Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Taşra Encümenleri Talimatnamesinin yedinci maddesi; taşrada
bulunan müftü ve encümen üyelerinin kurum tarafından gerçekleştirilecek yayınları takip ederek,
eserlerde yer alan faydalı bilgilerin köylere varıncaya kadar tüm halka vaazlar yoluyla aktarılması
görevini yüklemektedir. Ceride-i İlmiye (n 26) 1288-1289.

ti'l-İslamiye üyeliğine atandı. Yazarın, Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyeliği sırasında Ceride-i İlmiye'de yayımlanan; “Cümel-i Hikemiye”, “Cesaret-i Cahilane”, “Marifetullah” ve “Dini Derler” adında dört adet makalesi bulunmaktadır⁶³.

Ahmed Rasim'e göre, insan ne kadar dahi ve bilgili de olsa son anlayabildiği şey; acizliği ve cehaletidir. Bu nedenle insanın ulaşabildiği son derece, hayret derecesidir. Çaresiz insan ne kadar acizdir ki bir an kendi vücudundan dahi gözünü çevirse kendi vücudunu da inkâr edebilir. İnsan ne önce yokken sonra var olmayı ne de hiç yokluk görmeden sonsuza kadar var olmayı aklına sığdırabilir. Mikroskop, pireden küçük canlıları görmesini sağlamasaydı bu canlıların varlıklarını kabul etmezdi. Telefon, telgraf ve tramvayın işleyişini ve elektriğin ışığa dönüştüğünü görmese onların varlıklarını da reddederdi. Ahmed Rasim, insanın ilm-i latifi (madde ötesi/ruha dair bilgileri) inkârını işte bu gördüklerini görmeden önce inkâr etmesine benzetmektedir⁶⁴.

Fakat acizliğini bilen ve dikkatli davranan insanlar üzerinde iyice düşünüp araştırma yapmadıkları şeyleri inkâr etmezler. İnsan o fersiz gözüyle her şeyi göremez. Görebildiklerinden milyonlarca kez fazla şeyler vardır ki insan onları görebildiği ve hissedebildiği şeylerden hareketle kavrayabilir. Maddi varlıklardan bir pirenin üzerinde çok fazla miktarda mikrobun bulunabildiğini görerek veya duyarak öğrenen insanların, maddenin ötesinde bir İlahi bilgilerin olduğunu inkâr etmesi şaşılacak şeydir⁶⁵.

İnsanın kendisinde ve çevresinde şahit olduğu acayip işler ve garip hadiselerin kendisini hayrete düşürmemesi ancak gururundan ve doğru yolu kaybetmesinden kaynaklanır. Çaresiz, gururlu ve kendi iradesinden başka iradenin varlığının reddeden insan; İlahi bilgilerin varlığını kesin olarak ispat eden ruhani olayların her birine anlamsız bir isim takarak işin içinden çıkmak ve kendini bilgili göstermek istemektedir. Kendisinde ve diğer ruh sahibi canlılarda gördüğü İlahî ilhamları (Allah tarafından verilen duygu ve yönlendirmeleri), hissikablelvükü (önsezi) veya ilm-i gayr-i şuuri (içgüdü) adını vererek anladığını ve bildiğini zanneder⁶⁶.

Etrafını biraz dikkatli olarak inceleyen her insan; kibirli ve gururlu kişiler ile başkalarına eziyet ederek var olan düzeni bozanların sonunda başlarına kötü işler geldiğini, dünyada dahi bir cezaya uğradıklarını görebilir. Bu manevi işleri dikkatlice düşünenler, Malik-i'yevmiddin'i (Din günün gerçek sahibi Allah'ı) hiçbir zaman inkâr edemezler⁶⁷.

Ahmed Rasim, makalesinde kolay anlaşılır bir dil tercih etmiştir. Yazarın; topluma günlük hayattan örnekler vererek madde ötesi hayatın varlığını ispatlamaya çalıştığı ve insanları bu konular üzerinde düşünmeye davet ettiği görülmektedir.

⁶³ Akman (n 15) 168-169; Albayrak, “Son Devrin İslâm Akademisi” (n 14) 150.

⁶⁴ Ahmed Rasim Avni, “Cesaret-i Cahilane” (1339) 7(69) Ceride-i İlmiye 2222-2223.

⁶⁵ Ahmed Rasim Avni (n 64) 2223.

⁶⁶ İdib 2223-24.

⁶⁷ İdib 2224.

D. Tövbe ve Rücu (72., 74-75. ve 76-77. Sayılarda)- Mustafa Refik⁶⁸

Tövbe ve Rücu isimli makalelerin ilk bölümü, Ceride-i İlmiye dergisinin 72. sayısında yer almıştır. Makalenin devam niteliğindeki diğer kısımları iki sayının ortak çıkarıldığı 74-75. ve 76-77. sayılı nüshalarda yayımlanmıştır.

1. 72. Sayı

İnsanlar, melek olmadığından “Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır”⁶⁹ şeklinde ifade edilen meleklerle has özelliklere sahip değildir. Ancak aynı zamanda şeytan olmadıkları için her eylemleri zararlı olup elinden hiçbir faydalı iş gelmeyen bir varlık da değildirler. İnsan yaratılış itibarıyla hem iyilik ve güzelliklere hem de kötülük ve fenalıklara müsait bir varlıktır. İnsan; çeşitli nimetlere ve faziletlere sahip kılınmış, anlama ve düşünebilme yeteneğiyle donatılmış ve “*Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik*”⁷⁰ İlahi kelamıyla yüceltilmiştir. Allah’ın hikmetine binaen, insanoğlunun gelişme göstermesi ve mutluluğu, başına gelen sıkıntı ve zahmetlere katlanmasına bağlanmıştır. Fazilet ve üstünlüklere sahip olabilmesi, mükafatlara hak kazanması, maneviyatının temizlenmesi; sürekli gayret gösterip mücadele içinde olmasına bağlıdır. Çünkü insan; bazıları her şeyi kendinden bilen (sıfat-ı rububiyet), bazıları kötülüklerle yönlendiren (sıfat-ı şeytaniyet), bazıları hayvani ihtiyaçlarını gidermeyi sağlayan (sıfat-ı behimiyet), bazıları ise yırtıcı havanlara has hallere (sıfat-ı subuiyet) yönlendiren arzu ve isteklerin etkisi altında sınava tabi tutulmaktadır⁷¹.

Bu sınavda her güzel şeyi kendinden bilerek kibre, gurura, övülme ve yüceltilme sevgisine talip olan insanlar; Firavun gibi “*Ben, sizin en yüce Rabbinizim!*”⁷² demeye cüret edecek kadar ileri gidebilirler. Kötülüklerle yönlendiren etkilerin altında kalanlar; çekememezlik, hile, fesat ve kötülüğe çağırma gibi hallere düşerler. Bu duruma düşen insanlar, kendilerini ve içinde yaşadığı toplumu kargaşaya sürükler. Hayvani iç güdülerin tesirinde kalanlar; zina ve eşcinsel ilişkilerin toplumda çoğalmasına sebep olacak şahsiyet bozuklukları sergiler. Yırtıcı hayvanlara has yönelimlere sahip olanlar ise; topluma karşı öfke, düşmanlık, şiddet ve hakaret eylemleri gerçekleştirirler. Bu dört kötü özellik; temel ve ana günahlardır. Ayrıca insanda bulunan bütün uzuvların da bu dört ana kaynaktan etkilenebilen yanları vardır⁷³.

İşte insanın Allah’a karşı görevlerini yerine getirmesine engel olabilecek bu haller; insana çocukluğundan itibaren bir mücadele sahası oluşturarak, bu özellik-

⁶⁸ Yazar hakkında bilgilere “Emr-i Bil Maruf Nehyi Anil Münker ‘in Lüzum-u İçtimaisi” isimli makalenin giriş kısmında yer verildiğinden burada tekrar edilmemiştir.

⁶⁹ Tahrîm, 66/6.

⁷⁰ İsra, 17/70.

⁷¹ Mustafa Refik, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(72) Ceride-i İlmiye 2352.

⁷² Naziât, 79/24.

⁷³ Refik, “Tövbe ve Rücu 72” (n 71) 2352- 2353.

lerini doğru yolda kullanıp kullanmadığını ölçmek için verilen imtihan araçlarıdır. Karanlık ve aydınlığın; gece ve gündüzün bir arada bulunmadığı gibi bu özelliklerin iyiye ve kötüye kullanılmaları da aynı anda gerçekleşmez. İnsana verilen akıl nimeti sayesinde insanda bulunan özellikler doğru yolda kullanılmazsa kalp memleketi düşmana terk edilmiş ve “*Andolsun eğer beni kıyamete kadar ertelersen, onun soyunu, pek azı hariç, (azdırarak) kontrolüm altına alacağım.*”⁷⁴ ayetinde beyan edildiği üzere şeytanın isteklerinin insanın üzerinde gerçekleşmesine boyun eğilmiş olunur. Ancak insan; tövbe ve pişmanlık duyarak akıl kuvvetini ciddi şekilde kullanırsa şeytanın kötülüğe götüren yollarını, rahmet ve kurtuluş yollarına döndürmüş olur⁷⁵.

Peygamberler de insanlara rehber olabilmek için aynı imtihanlara tabi tutulmaktadır. Hz. Peygamber’den rivayet edilen “*Küçük cihattan büyük cihada gidiyoruz*”⁷⁶ hadisi bu duruma delil teşkil etmektedir. Müslümanlara düşen, insan olmaları gereği düştükleri hatalardan pişmanlık duyarak; “*Ey mü’minler, hep birlikte tövbe ediniz*”⁷⁷ İlahi emrine uymak ve hatalarının farkına varıp bağışlanmayı dilemektir⁷⁸.

Yükselmeye ve ileriye gitmeye yarayacak her türlü faydalı işte; temiz bir düşünce ve doğru bir yönetimle mutlu bir medeniyet inşa edilebilir. Bu doğru yol üzerine olan yönetimle Mümin de kafir de yıkılmaktan ve yok olmaktan kurtulur. Nitekim “*Rabbin, halkları salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helak etmez*”⁷⁹ ayeti insanlık için kapsayıcı ifadelerle yer vermektedir. Buna göre; Allah, kendisini inkâr eden kafirlere karşı dahi kendi büyük ve kutsal hukukuna karşı bu dünyada müsaadekâr davranır. Ancak Allah; insanlar arasındaki kötülük, bozgunculuk, inat ve zulmünden kaynaklanacak kötülüklerin, kişisel ve toplumsal problemlere sebebiyet vereceğini ihtar etmektedir⁸⁰.

2. 74-75. Sayı⁸¹

Kafirler, Allah’ı inkâr etmelerine rağmen toplumsal zulümler ve sapkınlıklara girmemeleri halinde, Allah kendi büyük ve kutsal hukukunda müsamaha göstermektedir. Ancak Allah’ın, bütün insanlığı ilgilendiren toplumsal hakların çiğnenmesinin; topyekûn bozulma ve yok oluşa sebebiyet vereceğini bildirmesi, üzerinde düşünül-

⁷⁴ İsrâ, 17/62.

⁷⁵ Refik, “Tövbe ve Rücu 72” (n 71) 2353.

⁷⁶ Beyhaki, ez-Zühd, I/165.

⁷⁷ Nur, 24/31.

⁷⁸ Refik, “Tövbe ve Rücu 72” (n 71) 2354.

⁷⁹ Hûd, 11/117.

⁸⁰ Refik, “Tövbe ve Rücu 72” (n 71) 2354-2355.

⁸¹ Ceride-i İlmiye’nin bu sayısında yer alan bölüm, 72. sayıda yer alan makaleye kaldığı yerden devam etmektedir. Metinler; iki farklı sayıya yazılmış birbirini takip eden makalelerden çok tek bir makalenin ikiye ayrılarak yayımlandığı izlenimi sergilemektedir. Nitekim 74-75. sayıda yer alan yazının girişi; “İşte Cenab-ı Vacibul Vücutun bu ayet-i celile ve emsali ayette...” şeklinde bir önceki yazının sonunda yer alan Hûd Suresi’nin 117. ayetine doğrudan atıf yaparak başlamaktadır.

mesi gereken bir durumdur. Mümin, bunun bilincinde olmalı ve insanlık ailesinin düzeninin bozulmasına sebep olacak hareketlerden uzak durmalıdır. Binlerce hatta milyonlarca insanın hakkının çiğnenmesine sebep olabilecek böyle hatalardan kaçınmanın ne kadar önemli olduğu açıktır. “Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol”⁸². İlahi emrine karşı “Beni Hûd Suresi ihtiyarlattı”⁸³ buyuran Hz. Peygamber, bütün görevlerde doğru yol üzerinde bulunmanın zorluğuna işaret etmiş olmaktadır⁸⁴.

İnançla ilgili doğru yol; şan ve şeref sahibi olan yüce Allah’ı başka varlıklara benzetmemek veya bütün mükemmellikleri kendinde barındıran, varlığı muhakkak olan Cenab-ı Hakkı kendisine layık sıfatlarından ayrı düşünmemek ve ona layık sıfatları değiştirmemektir. İslam alimlerinin bugüne kadar iman gerçekleriyle ilgili ortaya koyduğu eserler inanç noktasındaki doğru yolu ispata ve insanları Allah’a imana davete yeterlidir. Dinin diğer hükümleri ile ilgili doğru yol; yasaklar ve emirleri bilerek ona göre davranmak ve halini düzelterek hareket etmektir. Ahlaktaki doğru yol ise; bu konuda ayet ve hadislerin çizdiği sınırları aşmamak, İslam alimlerinin Kuran ve sünnet hükümlerinden çıkardığı terbiye kurallarına ve toplumsal yaşayış tarzına uymaktır⁸⁵.

İnsan, “Biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gerecek şekilde) yarattık.”⁸⁶ ayetinde bildirildiği üzere hayatı boyunca sıkıntı ve zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. İnsan bu zorluklar içinde hatalar yaparak, düşe kalka ilerlerken; “Rahmetim, gazabımı aştı”⁸⁷ kutsi hadisinin verdiği müjde, günahkâr insana bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Böylece insanîyet itibarıyla hata yapmaya çok müsait olan insan; tövbe, yalvarma, yakarma ve pişmanlıkla Allah’ın rahmetini üzerine çevirir ve “O, kullarından tövbeyi kabul edendir.”⁸⁸ İlahi vaadine ulaşmakla mutluluk duyar. Buradan hareketle tövbe etme ve Allah’a yönelmenin; Müslümanlar için kurtuluş yolu, İlahi rahmete erişme vesilesi ve Allah’ın bir hediyesi olduğu anlaşılır⁸⁹.

İçine düştüğü hatalardan dönmesi, tövbe yoluyla bu kadar kolaylaştırılmış olan insan; inat ve küfrü nedeniyle “Kahrolası (inkârcı) insan! Ne nankördür o!”⁹⁰ bedduasını hak eder hale gelmektedir. Kâinat içinde kendisine verilen iç ve dış donanımlar sayesinde istisnai ve özel bir konuma sahip olan insan; “İnsan, kendisinin

⁸² Hûd, 11/112.

⁸³ Tirmizî, Tefsîru sûre 56/6.

⁸⁴ Mustafa Refik, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(74-75) Ceride-i İlmiye 2465-2466.

⁸⁵ Refik, “Tövbe ve Rücu 74-75” (n 84) 2466-2467.

⁸⁶ Beled, 90/4.

⁸⁷ Buhârî, Tevhid, 22, 28, 55; Müslim, Tevbe, 15.

⁸⁸ Şûrâ, 42/25.

⁸⁹ Refik, “Tövbe ve Rücu 74- 75” (n 84) 2468.

⁹⁰ Abese, 80/17.

başıboş bırakılacağını mi zanneder”⁹¹ ayetinde de belirtildiği üzere yemesinde, içmesinde, hareketlerinde, aile ve toplumsal ilişkilerinde serbest bırakılmamıştır. İnsanın, yüksek hedefleri takip edebilmesi; zararlı arzu ve isteklerine karşı tövbe ve Allah’a yönelmesi ile mümkündür. İnsanın yaratılışındaki amaç, Allah’ı varlığını, birliğini tanıması ve O’na ibadet etmesidir. İnsana verilen bütün mükemmel yetenekler ve yüksek araçlar bu amaç uğruna çalışabilmesi için verilmiştir. Ancak bazı insanlar bu amaca ulaşabilirken bazıları da ulaşamaz. İnsanların yaratılış amacı; “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”⁹² şeklinde ifade olunan, İlahi kelimeler yoluyla insanlara bildirilen hükümlere uymak ve emredilen ibadetleri yerine getirmektir. Alimler ve tasavvuf erbabı da ortaya koyduğu eserlerle⁹³ insanlara bu hükümleri açıklayarak yol göstermektedir⁹⁴.

3. 76-77. Sayı⁹⁵

İnsanlarda günahların kaynağı olan dört sıfat bulunmaktadır. Bunlar zamanla birbirilerine etki ederek birbirinden farklı rezilliklerin ortaya çıkmasına sebep olabilmektedir. İnsanın doğumundan itibaren yeme içmeye karşı hırsı vardır. İkinci olarak başkalarına saldırma gibi nefrete ve vahşete sebep olan halleri bulunmaktadır. Bu iki sıfatın birleşmesinden aldatma, hile gibi davranışlar ortaya çıkar. En sonunda da gurur, böbürlenme gibi her şey üzerinde üstünlük ve idare etme iddiasını barındıran tavırlar meydana gelir. İşte bu doğal ve ilkel haller insanın bilinç kazanmasıyla birlikte terbiye edilip geliştirilmeli ve meşru düzlemine oturtulmalıdır⁹⁶.

Bu sıfatların her biri, insan vücudunun farklı organlarında farklı etkiler oluşturur. Örneğin kalp; yaratıcısını tanımamakla *küfre*, dinde olmayan şeyleri ilave edip batıl adet, mezhep ve inançlara saparak *bidatlara*, insanlar hakkında kötü düşüncelerle *nifaka* düşer. Bu kalp hasatlıklarının her biri, başta sayılan kötü sıfatların etkisiyle oluşur. İnsanın bu haller içinde süren mücadelesinde başarılı olması; “Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever”⁹⁷ ayetindeki övgü ve mükafatla karşılanmaktadır. İnsanın göz, dil, üreme organı, mide gibi diğer tüm organları da

⁹¹ Kıyâmet, 75/36.

⁹² Zâriyât, 51/56.

⁹³ Mustafa Refik, bu konuda eser veren alimlere, İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin Medhâlü's-şer'î's-şerîf isimli eserinden alıntı yaptığı beyit ile örnek vermektedir. İbnü'l-Hâcc; el-Medhâl isimli kitabında, Moğol saldırıları ve Haçlı seferleri sonrasında oluşan toplumsal ve ekonomik bozulmalara karşı İslam dininin doğru bir şekilde yaşanmasına katkı sağlamayı amaçlamıştır. Saffet Köse, “İbnü'l-Hâc el-Abderî” (2000) C. 21 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 52.

⁹⁴ Mustafa Refik, “Tövbe ve Rücu 74-75” (n 84) 2468-2469.

⁹⁵ Bu sayıda yer alan yazı, 72. ve 74-75. sayılarda makalelerde bulunan “Tövbe ve Rücu” başlığından farklı olarak “Menabi-i Zünub” (günahların kaynakları) başlığını taşımaktadır. Ancak yazının sağ üst köşesinde “74-75. Nüshanın Mabadi” (74-75. sayının devamı) ifadesi yer almaktadır.

⁹⁶ Mustafa Refik, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(76-77) Ceride-i İlmiye 2529-2530.

⁹⁷ Bakara, 2/222.

bu dört sifattan kaynaklanan büyük günahlarla karşı karşıyadır. Dil, yalan yere şahitlik ve yemin; üreme organı, zina ve eşcinsellik; el cinayet ve hırsızlık, mide de vakıf ve yetim malını yemek ile bu büyük günahlara düşer⁹⁸.

Mustafa Refik, makalesinin sonunda İmam Gazali ve İbn Abbas'ın günahları ne şekilde sınıflandırdıklarına yer vermiştir. Büyük günahların belirlenmesine ait farklı yaklaşımlar bulunduğunu belirten yazar, makalenin kapanışını el-Lekānî'nin Cevheretü't-tevhîd⁹⁹ isimli manzumesinden yaptığı alıntı ile gerçekleştirmiştir¹⁰⁰.

E. Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'nin Çalışmalarına Karşı Dönemin Basınında Yer Alan Tepkiler

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin yaptığı çalışmalar basında bazı eleştirilere sebep olmuştu. Sebilürreşad'da "*Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Hakkında*" ismiyle çıkan yazıda kurumdan istenilen faydanın sağlanamadığı bunun temel nedenin de üyelerin meselelerini gerektiği gibi düzenlememelerinden kaynaklandığı belirtilmişti. Yazıya göre ülkenin içinden geçtiği böylesine zor dönemlerde büyük ümitlerle açılan kurumun millete doğru davranış yollarını göstermesine büyük ihtiyaç bulunmaktadır. Halbuki Darü'l Hikme üzerine düşen görevleri gerektiği gibi yerine getirmemektedir. Kurumun ayda bir çıkardığı Ceride-i İlmiye dergisinde yer alan birkaç makale ile bu önemli görevi yerine getirmesi beklenmemelidir. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye gibi bir kurum oluşturulmadan da bu az sayıda makale rahatlıkla Ceride-i İlmiye'de yayımlanabilirdi. Yazıya göre kurumun bundan çok daha fazla neşriyatta bulunması gerekmektedir. Ayrıca Darü'l-hikmeti'l-İslamiye görevini tam olarak yerine getirebilmesi için gereken araçlara sahip değildir. "*Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Hakkında*" isimli yazının getirdiği çözüm önerisi ise Darü'l-hikmeti'l-İslamiye içinde bir heyet oluşturması ve oluşturulan heyetin memleketi dolaşarak sorunları yerinde tespit etmesidir. Ayrıca bütün İslam ülkelerinde yer alan alimlerden seçilecek her biri kendi sahasında uzman üyelerden meydana gelen bir ilim heyeti oluşturularak tespit edilen problemlere yönelik neşriyat gerçekleştirmelidir. Söz konusu iyileştirmeler için gerçekleştirilecek ilave harcamalar ise böylesine önemli bir vazife için yerinde olacaktır¹⁰¹.

Mahfil Dergisi'nde yer alan "*Hem Hakkı Beyefendi'yi Hem Darü'l Hikme'yi Tebrik*" isimli haber kurumun kendisinden beklenen görevleri yerine getirmekte yetersiz kaldığını ortaya koymaktaydı. Haber Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyesi İzmirli

⁹⁸ Refik, "Tövbe ve Rücu 76-77" (n 96) 2530-2531.

⁹⁹ Ezher müderrislerinden Eş'arî ve Maliki alimi el-Lekānî'nin (ö. 1041/1631) toplam 144 beyitten oluşan eseridir. Eserde yer alan konulardan biri, insanların ortaya koyduğu her fiilin yaratıcısının Allah olduğu; ancak insanların meydana getirdiği hatalardan kendi icrai davranışları (kesb) nedeniyle sorumlu olmaya devam ettikleridir. Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-tevhîd" (1993) C. 7 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 457-458.

¹⁰⁰ Refik, "Tövbe ve Rücu 76-77" (n 96) 2531-2532.

¹⁰¹ Anonim, "Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Hakkında" (1335) 17(421-422) Sebilürreşad 39-40.

İsmail Hakkı tarafından çıkarılan “*Kitâbü'l-İftâ ve'l-kazâ*”¹⁰² isimli kitaptan duyulan memnuniyet dile getirilerek başlamaktadır. Yazının devamında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kuruluşundan beri ciddi bir hizmette bulunamadığı ifade edilmiştir. Habere göre Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, Ceride-i İlmiye'de yayımlanan birkaç makale ve beyannameden başka eser meydana getirememesi nedeniyle varlığıyla yokluğu ayırt edilemez haldedir. Esasında İsmail Hakkı'nın bu kitabı Darü'l-hikmeti'l-İslamiye neşriyatı sayılamayacak¹⁰³ olsa da Mahfil Dergisi tarafından kurumun bir hizmeti olarak gösterilmiş ve kurumdan benzeri eserlerin yayınlanmasına yönelik beklentiler dile getirilmiştir¹⁰⁴.

SONUÇ

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde karşı karşıya kaldığı uzun savaş yılları sonucunda meydana gelen ekonomik ve sosyal sıkıntılarının yol açtığı manevi, dini ve ahlaki problemlerle mücadele etmek için kurulmuştur.

Şeyhülislamlık kurumunun devlet idaresinde üstlendiği yetki ve görevler tartışmalara neden olmaktadır. Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin kuruluşu sırasında iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi, din ve siyaset ilişkisi hakkındaki yaklaşımı doğrultusunda Meşihat makamının adalet, eğitim gibi alanlardaki yetkilerinin olabildiğince sınırlandırılarak, İslâm dinin hakikatlerini topluma duyurması hakkındaki görevine yönlendirilmesi taraftarıydı. 1916 tarihli İttihad ve Terakki Cemiyet Programı bu yaklaşımı açıkça ortaya koymaktadır. Meşihat makamı içinde böyle bir kurulun oluşturulmasında ilmiye sınıfının asli vazifesine yönlendirilmesi hakkındaki söz konusu görüşün etkisi bulunmaktaydı. Örneğin Ziya Gökalp “*Diyanet ve Kazâ*” isimli makalesinde Meşihat'ın yalnızca asli vazifesi olan fetva işleriyle ilgilenmesi gerektiğini savunmaktaydı.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin açılması hakkında gerçekleşen meclis görüşmeleri kuruma karşı iki farklı görüşü yansıtmaktadır. Görüşlerden ilki; böyle bir kurumun yıllarca süren savaşların getirdiği yoksulluk ortamında israftan öteye gitmeyeceğidir. İkinci görüş sahipleri ise kuruma ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu ve toplumun ahlakını yükseltmek üzere tesis edilen böylesi bir kurum için gereken bütün fedakarlığın yapılması gerektiğini savunmuştur. Kurum, gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde kendisinden beklenen faydaları sağlayamadığına dair eleştirilerle karşılaşmıştır. Ceride-i İlmiye ismindeki yayın organında ayda bir yayınlanan maka-

¹⁰² Bu eser, İzmirli İsmail Hakkı'nın Sebülürreşad'da fetva ve kaza konusunda yazdığı makalelerin bir kitapta toplanmış halidir. Esra Yakut, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde müftülerle ilgili gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler” (2003) 3(1) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 45.

¹⁰³ Nitekim Darü'l-hikmeti'l-İslamiye Talimatnamesi'nin 39. maddesi; “İmza ile yazılıp Dârü'l-Hikme heyetince tasvib edildiği (uygun bulunduğu) musarrah olmayan (açıklanmamış) makaleler hususî (şahsa ait) neşriyattandır.” hükmünü içermektedir.

¹⁰⁴ Anonim, “Hem Hakkı Beyefendiye Hem Darü'l Hikme'yi Tebrik” (1339) 1(4) Mahfil 72.

lelerin toplumun ahlakına olumlu tesir etmede yetersiz kaldığı eleştirilerin temel noktasını oluşturmuştur.

Darü'l-hikmeti'l-İslamiye üyelerinin kurum çalışmaları kapsamında kaleme aldığı makaleler Ceride-i İlmiye isimli resmi yayın organında neşredilmiştir. Çalışma kapsamında üyelerin ahlaka dair kaleme aldığı altı adet makale incelenmiştir. Yazarlar eserlerinde Kur'an ve hadislerden örnekler vererek meşhur alimlerin işlenen konu hakkındaki görüşlerinden alıntılar yapmıştır. İncelenen altı makaleden dördünün temel konusunu *tövbe* oluşturmaktadır. Mehmet Hamdi'nin makalesinin ismi Tövbe, Mustafa Refik'in üç ayrı sayıda yayımlanan makalelerinin genel başlığı ise Tövbe ve Rücu'dur. Tanınan ismiyle Elmalılı Hamdi toplumun içinde bulunduğu durumu "*Günahımız çok olduğundan bu haldeyiz.*" ifadeleriyle gerekçelendirmiştir. Yazar içine düşülen durumdan çıkış reçetesi olarak; cemiyeti oluşturan her ferдин hatalarının farkına vararak tövbe etmesi ve güzel davranışlara yönelmesini sunmaktadır. Mustafa Refik ise Allah'ın emirlerine uymanın ve herhangi bir hata yapıldığında pişmanlık duyarak yeniden doğruya yönelmenin insan olabilmenin esası olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla yazıların içeriği değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü felaketlerin temel nedenin toplumun işleye geldiği hatalar olduğu yönünde bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Buna göre devletin eski güçlü zamanlarına dönmesinin en önemli çaresi; her bir ferдин Allah'ın emir ve yasaklarına karşı olan hatalarından pişmanlık duyarak hatalarından dönmeye çalışılmasıdır. Ahlak üzerine yazılan makalelerde üzerinde durulan bir diğer konu ise; iyiliklerin tavsiye edilerek kötülüklerden sakındırmanın yaygınlaştırılmasının önemidir. Mustafa Refik İslam literatüründe "*emri- bil maruf nehyi anil münker*" olarak ifade edilen bu yaklaşımın toplumsal yaşamdaki hayatiyetini vurgulamıştır. Bu görev sadece dini görevler üstlenenlerin değil her bir Müslüman'ın asli vazifesidir. Son olarak Allah'ın varlığına ve birliğine karşı olan inancın sarsılması toplumda baş gösteren ahlaki problemlerin temel kaynağı olarak gösterilmiştir. Ahmed Rasim Avni'ye göre son derece aciz olan insanın yaratıcısına olan nankörlüğü cahillikten kaynaklanan sahte bir cesaretin göstergesidir. Yazara göre çevresinde olup bitenler hakkında dikkatli şekilde düşünen her insan Allah'ın varlığının farkına varacaktır.

Dönemin yazılı basınında Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin yaptığı çalışmaların kuruluşunda kendisinden gerçekleştirmesi beklenen hedeflerden uzak kalması eleştirilere neden olmuştur. Ayda bir Ceride-i İlmiye'de yayımlanan sınırlı sayıda makalenin büyük umutlarla açılan Darü'l-Hikme için yeterli görülemeyeceği eleştirilerin odak noktasını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Akman Z, Dâru'l-hikmeti'l-İslâmiye kurumu (1918–1922), (2006) Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi.
- Ahmed Rasim Avni, “Cesaret-i Cahilane” (1339) 7(69) Ceride-i İlmiye 2222-2224.
- Albayrak S, “Dârü’l-hikmeti’l-İslâmiyye” (1993) C. 8 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 506.
- —, Son Devrin İslâm Akademisi Darü’-hikmeti’l-İslamiye, (İz Yayıncılık 2017)
- Anonim, “Darü’l-hikmeti’l-İslamiye Hakkında” (1335) 17(421-422) Sebilürreşad 39-40.
- Anonim, “İntihar” (1337) 17(433-434) Sebilürreşad 143-144.
- Anonim, “Hem Hakkı Beyefendiyi Hem Darü’l Hikme’yi Tebrik” (1339) 1(4) Mahfil 72.
- Çıtrık A N ve Zengin Z S, “Ceride-i İlmiye Dergisi’nin Yaygın Din Eğitime Katkısı” (2020) 3(2) Dini Tetkikler Dergisi 452-470.
- Darü’l-hikmeti’l-İslamiye Nizamnamesi (1336) 4(36) Ceride-i İlmiye 1061-1063.
- Darü’l-hikmeti’l-İslamiye Teşkilat Talimatnamesi (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1198-1200.
- Dâru’l-hikmeti’l-İslâmiye Kanunnamesi Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1200-1202.
- Darü’l-hikmeti’l-İslamiye Taşra Teşkilatnamesi (1337) 4(44) Ceride-i İlmiye 1288-1289.
- Düstûr: II. Tertip / 9 (1335) 598-600.
- Emin Hakkı, “Tesettür, Fuhuş ve Esbab-ı Fuhuş” (1337) 1(42) İ’tisam 453-456.
- Gökalp Z, “Diyanet ve Kaza” (1331) 3(35) İslâm Mecmuası 756-760.
- İttihad ve Terakki Cemiyet Programı, (1332)
- İzmirli İsmail Hakkı, “İfta ve Kaza” (1332) 14(358) Sebilürreşad 157-158.
- —, “Müftü ve Kadı” (1332) 14(359) Sebilürreşad 169-171.
- Kara İ, “YALTKAYA, Mehmet Şerefettin” (2013) C. 43 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 308-310.
- Köse S, “İbnü’l-Hâc el-Abderî” (2000) C. 21 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 52.
- Kutlay H İ, “‘Ümmetimin ihtilafı rahmettir’ sözü üzerine bazı mülâhazalar” (2004) 2(1) Hadis Tetkikleri Dergisi 81-104.

- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi. (1914) Dönem 3 Cilt I.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (1914) Dönem 3 Cilt II.
- Mehmet Hamdi, “Tövbe” (1337) 4(41) Ceride-i İlmiye 1208- 1209.
- Mustafa Refik, “Emr-i Bil Maruf Nehyi Anil Münker ‘in Lüzum-u İçtimaisi” (1338) 5(60) Ceride-i İlmiye 1917-1919.
- —, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(72) Ceride-i İlmiye 2352-2355.
- —, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(74-75) Ceride-i İlmiye 2465-2469.
- —, “Tövbe ve Rücu” (1340) 7(76-77) Ceride-i İlmiye 2529-2532.
- Refi Cevad, “Ekmekler ve Melekler” (1337) 10(65) Alemdar 1.
- Sakallı B, “Millî Mücadelede Darü'l-hikmeti'l-İslamiye'nin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle İlişkileri” (1993) 31(1-2) Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan 351-360.
- Şerefettin Efendi “Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'nin Küşadı Münasebetiyle” (1334) 5(61) İslâm Mecmuası 1161-1162.
- Yakut E, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde müftülerle ilgili gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler” (2003) 3(1) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 33-54.
- —, “Mütareke Döneminde İstanbul Hükümeti'ne Bağlı Çalışmalar Yürüten Bir Üst Kurul: Darü'l-hikmeti'l-İslâmiyye” (2018) 3(4) International Journal of Eurasian Education and Culture 44-56.
- —, Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet 1918-1922, (Kitap Yayınevi 2020)
- Yavuz Y Ş, “Elmalı Muhammed Hamdi” (1995) C. 11 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 57-62.
- Yüksel E, “Cevheretü't-tevhîd” (1993) C. 7 Diyanet İslâm Ansiklopedisi 457-458.
- 1917 Tarihli İrade-i Seniyye (1335) 3(31) Ceride-i İlmiye 875.

